

СУБСТРАТНІ, СУПЕРСТРАТНІ ТА АДСТРАТНІ ЯВИЩА В КАРПАТО-БАЛКАНСЬКІЙ ЕТНОЛІНГВІСТИЦІ

Пашкова Н.І.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті розглядається проблема значення термінів субстрат, суперстрат і адстрат у традиційному мовознавстві та їх використання сучасною етнолінгвістикою. Конкретним завданням дослідження є визначення етнокультурних стратумів та їх вербального відображення у карпато-балканському ареалі.

Питання субстрату, суперстрату та адстрату в українському мовознавстві досліджував О.Б.Ткаченко [7]. Йому ж належать визначення цих понять в енциклопедичному словнику «Українська мова» [9]. У сучасній українській лінгвістиці загальноприйнятим є визначення субстрату як залишкових слідів мови місцевого населення в мові прийшлого населення, що витіснила мову-попередницю [9, 662]. Термін *субстрат* утворений від лат. іменника *stratum* «шар» і префікса *sub-* «під», що в сумі дає значення «підстелене, покладене знизу». Виникнення субстрату спричиняється істотними перевагами етнічного суспільства, що проникло на територію іншої мови [7, 39]. Як зазначає О.Б.Ткаченко, після більш чи менш тривалого періоду білінгвізму суспільство, що знаходилось у менш сприятливих умовах переходить на нову мову, стаючи тим самим складовою частиною новоутвореного народу, при цьому рештки автохтонної мови стають субстратом. [6, 40]. Субстратні явища виявляються в мові на всіх рівнях у двох різних формах – матеріальній і калькованій. На території Західної України О.Б.Ткаченко припускає існування давнього субстратного шару палеобалканської дакійської та кельтської мов [9, 663].

Термін *суперстрат* є утворенням від того ж іменника, але з префіксом *super-* «над», має буквальну семантику «настелене, покладене зверху» і вживається у мовознавстві у значенні «залишкові сліди мови прийшлого населення в мові місцевого населення». При масовому проникненні носіїв суперстратної мови і суцільному заселенні завойованої території відбуваються явища, подібні до субстратних, на всіх мовних рівнях. На думку, О.Б.Ткаченка, через нетиповість впливів суперстрату їх слід розглядати як такі, що пов'язані із вторинним субстратом [9, 663-664].

І, нарешті, *адстрат* – це дериват від того ж латинського іменника з префіксом *ad-* «при, біля, поруч з», у лінгвістиці уживається в значенні «сукупність рис мовної системи як результат впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування і контактів народів, що розмовляють цими мовами». Термін *адстрат* уперше ввів у науковий обіг М.Бартолі у своїй розвідці «Субстрат, суперстрат, адстрат» у 1939 р. Адстрат, на відміну від

співвідносних з ним двох інших шарів мови, є результатом нейтрального типу мовної взаємодії, за якої не відбувається етнічна асиміляція і розчинення однієї мови в іншій, натомість адстратні явища утворюють інтерферентний прошарок між двома самостійними мовами, впливи яких та їхні наслідки є взаємними [9, 12].

Досліджуючи субстратні дороманські дако-мізійські елементи в лексиці румунської мови, О.Ткаченко виділяє серед них збережені суто реліктові, за його виразом, «недоцільні як запозичення» [7, 44] слова, серед яких наводить номінативні одиниці, належні до лексико-семантичних груп, що позначають артефакти традиційної матеріальної культури, як-от: житло, заняття, харчування, одяг, засоби пересування тощо [7, 43]. Зокрема український мовознавець зазначає, що серед румунських субстратних слів на позначення занять абсолютно переважають такі, що стосуються скотарства (на зразок *strungă* «загін для доїння овець», *brînză* «овечий сир», *stîñă* «сироварня» тощо) [там само].

Учениця О.Б.Ткаченка Л.О.Лазаренко нараховує у сучасній румунській мові близько 160 субстратних лексем фракійсько-гето-дакійського походження. Наведемо деякі з них за лексико-тематичними групами. Житло, хатні реалії: *colibă* «курінь», *scum* «зола», *vatră* «домашнє вогнище»; одяг: *brîu* «запаска», *săciulă* «смушкова шапка»; тваринництво: *stîñă* «кошара», *țarc* «загін для овець», *brînză* «овечий сир»; музичні інструменти: *fluer* «сопілка» і т.ін. [4, 17].

Мовні категорії стратумів перший екстраполював на культурні, етнолінгвістичні феномени М.І.Толстой, ввівши у науковий обіг поняття «культурний субстрат» [8].

При дослідженні етнолінгвальних явищ украї важливим є усвідомлення фактору відносності статусу стратумів у просторі й часі залежно від пункту відрахунку. З цієї причини не можна вивчати етнолінгвальні явища, не враховуючи найменші події етнічної історії ареалу з усіма контактами і взаємодіями народів, що залишали там свої сліди.

У силу свого географічного положення Карпатський регіон протягом всієї історії був полігоном інтенсивних мовних і етнокультурних взаємовпливів. На підставі останніх археологічних досліджень з'ясовано, що початок заселення Карпат відбувся 800 тис. років тому за доби раннього палеоліту [3, 483]. Наприкінці епохи мезоліту (6000 рр. до н.е.) сюди проникають окремі племена з Малої Азії та Балкан і зливаються з місцевим населенням. З цього часу можна говорити про початок інтеграційних процесів в етнічній історії Карпат, співіснування різних за походженням груп населення [там само, 485]. На початку V тис. до н.е. частина землеробського населення Подунав'я мігрувала на територію південної Польщі, Прикарпаття, Західну Волинь, Середнє Подністрів'я та Молдавію [там само, 486]. На початку III тис. до н.е. окремі общини південнобалтійської культури проникли у східно-карпатський регіон [там само, 488]. Вивчаючи карпатські кургани, українські археологи дійшли висновку, що з VI-III ст. до н.е. у них залишило сліди північнофракійське населення, наприкінці I тисячоліття до н.е. там з'являються вкраплення кельтської культури, а з початку

I тисячоліття н.е. селяться слов'яни [3, 235]. Найдавніші з могильників Закарпаття та Східної Словаччини – від середини до кінця I ст. до н.е. - належать кельтському населенню, пізніші - кельтсько-гето-дакійському [там само, 253]. Освоєні на I ст. н.е. дакійцями, точніше, здакیزованими германцями-бастарнами землі охоплювали мало не весь східно-карпатський регіон, доходючи до Верхнього Подністрів'я. У той же час з території Мазовії та Підляшшя на Волинь і Прикарпаття просунулися племена пшеворської культури, які мали змішаний германо-слов'янський етнічний склад. У Прикарпатті вони зустрілися з нащадками бастардів, гето-дакійськими групами та сарматами. У середині I ст. до н.е., на думку більшості дослідників, у Прикарпаття примандрували з Прип'ятського Полісся давньослов'янські племена [там само, 491]. У перших століттях н.е. етнічне населення Карпат, Закарпаття та Словаччини було змішаним дако-слов'янським [там само, 492]. Велике розселення слов'ян відбулося за часів раннього середньовіччя у V ст. на правобережжя Дністра, Пруту, Серету [3, 297], а згодом на Балкани та в верх по Дунаю у межиріччя Ельби та Заала [там само, 493]. Етнічна історія Прикарпаття та Закарпаття кінця I тис. до н. е. пов'язана також з приходом сюди племінного союзу хорватів і пізнішими (з II ст. н.е.) контактами місцевого населення з племенами Словаччини, Польщі, Угорщини [там само, 494]. На етнічний розвиток регіону значний вплив справило татаро-монгольське нашествя XIII ст., а слідом за ним - політика угорських королів [там само, 502]. Так віками складалась мозаїчна поліетнічна картина мовнокультурного ландшафту Карпат.

А вже після XIV ст. з Балкан поширився полонинський тип матеріальної культури, де він був культурним субстратом [10, 127], у Карпати, де став суперстратом, а подекуди – адстратом. І як не парадоксально, але «недоцільні як запозичення» за цитованим вище твердженням О.Б.Ткаченка, слова поширились разом з відповідними матеріальними артефактами у ході т.зв. «валаської колонізації» на весь балкано-карпатський ареал, у результаті чого мови і діалекти генетично не споріднених народів (словацька, польська, болгарська, сербська, хорватська, українська, угорська, румунська, албанська) одержали однакову термінологічну систему для спільних культурних феноменів. Ідеться про карпатські діалекти зазначених мов. В українській мові до них належать бойківські, закарпатські, частково наддністрянські, буковинсько-покутські та гуцульські говірки. Унаслідок впливу давньої балканської культури етномовні обличчя деяких карпатських говірок настільки вирізняються від інших, що лунають думки щодо буцімто неслов'янської природи гуцулів, яку відкинув ще Ф.Вовк на підставі аналізу антропометричних даних [2, 538] або ж, що за багатьма особливостями південномалопольські говори польської мови ближчі до мов карпатського ареалу, ніж до власне польських говорів [1, 6].

Стереотип матеріальної культури вівчарського полонинського господарства поширювався на артефакти та їх вербальні відповідники з таких сторін побуту і відповідних тематичних груп лексики, як випасання та доїння худоби, переробка

молока, полонинський посуд і начиння, житло і господарські споруди, інтер'єр, їжа, одяг, музичні інструменти тощо [5, 33 - 126].

Стереотипна модель предметної організації полонинського типу балкано-карпатської матеріальної культури має спільний інваріантний архетип, як і модель її вербального відповідника, що складається з кількох хронологічних і етнічних стратумів за походженням, внаслідок чого її термінологія містить грецизми, латинізми, мадяризми, румунізми, південнослов'янізми, тюркізми, тощо. Не можна не враховувати й пізніші мовно-культурні впливи – релікти трьохсотлітнього турецького панування на Балканах, державної мови Австро-Угорщини та навіть суперстрату російської мови за часів радянської влади на західноукраїнських говірках. І ця етнолінгвальна картина ускладнюється постійною інтерференцією контактуючих у балкано-карпатському ареалі мов протягом всієї їх історії.

Проблеми етнолінгвальних паралелей та їх стратифікації досліджувалися за допомогою методів лінгвогеографії колективом авторів Карпатського діалектологічного атласу [1] та Загальнокарпатського діалектологічного атласу [6], метою яких постулювалося виявлення і вивчення т.зв. *карпатизмів* і *балканізмів* – спільних для мов карпато-балканського ареалу номінативних одиниць різного походження. Сучасний інтегрований етнолінгвістичний підхід до вивчення проблем балкано-слов'янського культурного союзу на засадах когнітивізму дасть можливість розглянути культурні інваріантні прототипи та стереотипи, виявити час і напрями їх поширення, співвідношення мовних і культурних стратумів, реконструювати моделі ареальної єдності етнокультурної зони, вийти на вирішення питання їх генезису.

Література

1. Бернштейн С.Б., Иллич-Свитыч В.М., Клепикова Г.П. Карпатський діалектологічний атлас. М. : Наука, 1967 - .Тт.1-2.
2. Вовк Федір. Антропологічні особливості українського народу // Федір Вовк. Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат / за ред.С.Павлюка. – Т.1. Археологія та антропологія. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. – С.503-535.
3. Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат / за ред.С.Павлюка. – Т.1. Археологія та антропологія. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. – 608 с.
4. Лазаренко Л.О. Лексична інтерференція в усному румунському мовленні в Україні (лінгвістичний та соціолінгвістичний аспекти). / Любов Олександрівна Лазаренко. – Чернівці : Букрек, 2001. – 130 с.
5. Мандибур М.Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини ХІХ-30-х років ХХ ст. / Мар'ян Данилович Мандибур. – К. : Наук.думка, 1978. – 191 с.

6. Общекарпатский диалектологический атлас. - Вступительный выпуск. Македонска академија на науките и уметностите, Скопје, 1987; Вып. 1. – Кишинев : Штиинца, 1989; Вып. - 2. М. : Институт славяноведения и балканистики Российской Академии Наук, 1988, 1994; Вып. 3. - Warszawa : Komitet Językoznawstwa Polskiej Akademii nauk, 1991; Вып. 4. - Л. : Институт українознавства, 1993; Вып. 5. - Bratislava : Bratislava, 1997; Вып. 6. - Budapest : Tinta Könyvkiadó, 2001; Вып. 7. - Београд–Нови Сад : Српска академија наука и уметности, 2003.
7. Ткаченко О.Б. Роль субстрату у формуванні лексики романських мов / О.Б. Ткаченко // Мовознавство. - 1985. - № 6 – С.39-45.
8. Толстой Н.И. Этнолингвистика в кругу гуманитарных дисциплин / Н.И.Толстой. // Русская словесность. От теории словесности к культуре текста. Антология. М. : Академия, 1997. - С.312.
9. Українська мова. Енциклопедія / за ред. В.М.Русанівського та ін. - К.: Українська енциклопедія, 2004. – 821 с.
10. Этническая история восточных романцев. Древность и средние века / Под ред. Иванова В.В.и др. // М. : Наука, 1979. – 236 с.

Summary

The article deals with a problem of meaning the traditional linguistical terms *substratum*, *superstratum* and *adstratum* and their using in the modern ethnolinguistics. The author gives analysis of ethnocultural stratum on Balcanic-carpathian area.